

KÉPZELT KÖZÖSSÉGEK: MEGJEGYZÉSEK A NACIONALIZMUS EREDETÉRŐL ÉS TERJEDELMÉRŐL

Fogalmak és definíciók

Első lépésként tanácsos nagy vonalakban megvizsgálni a „nemzet” fogalmát, és egy elfogadható definíciót javasolni. A nacionalizmus szakemberei gyakran zavarba jönnek, sőt idegesek lesznek a következő három paradoxontól:

(1) A nemzetek objektív modernsége a történészek szemével vs. a fogalom szubjektív antikvitása a nacionalisták szemszögéből.

(2) A nemzetiség formális univerzalizmusa mint szocio-kulturális fogalom — a mai világban mindenkinek lehet, „lesz” nemzetisége, ahogy mindenkinek van „neme” is vs. a nemzetiség konkrét megjelenésének olyan elkerülhetetlen partikularitása, mint pl. a definíció szerint a „görög” nemzetiség *sui generis*.

(3) A nacionalizmusok politikai hatalma vs. ezek filozófiai gyengesége, sőt összefüggéstelensége. Más szavakkal, míg a többi izmus kialakította saját nagy gondolkodóit: Hobbes-ot Tocquevilles-t, Marxot, Weber-t, a nacionalizmusnak ez nem sikerült. Jellemző, hogy még a nacionalizmus olyan együttérző tudósai is, mint Tom Nairn így ír: a nacionalizmus a modern fejlődéstörténet patológiája, ugyanolyan elkerülhetetlen, mint a „neurózis” az egyénekben, ugyanazokkal az alapvető kettősségekkel, ugyanazzal az örülethez vezető beépült képességgel. Mindez az egész világra ránehezedeó kilátástalanságban gyökerezik (ennek megfelelője társadalom esetében az infantilizmus). Az esetek többsége gyógyíthatatlan.

A nehézség abból adódik, hogy egyesek tudattalanul nagy N-nel fogják fel a Nacionalizmust — ugyanúgy, ahogy nagy K-val a kort — s ideológiaként tekintik. (Ha mindenkinek van kora, akkor a kor csupán egy analitikus kifejezés.) Szerintem könnyebbé tenné a dolgokat, ha a fogalmat úgy kezelnénk, mintha a „rokonsághoz” vagy a „valláshoz” tartozna, s nem a „liberalizmus” vagy a „fasizmus”-hoz”.

* Részletek a szerző *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, Verso, 1983) című könyvének bevezetéséből (14–16). Fordította Szántó Zsuzsanna.

Antropológiai értelemben a nemzet következő meghatározását javasolom: „elképzelt politikai közösség”, hiszen csak képzeljük, hogy természetéből adódóan körülhatárolható, illetőleg szuverén egység.

Azért *elképzelt*, mert még a legkisebb közösség tagjai sem ismerhetik meg soha azokat, akik őket a közösségben követni fogják. Nem találkoznak velük, nem hallanak róluk, mégis, mindenkiben él a közösség képzete.¹ Renan utalt erre az elképzelésre, amikor a következőket írta: „Márpedig egy nemzet esszenciája, hogy minden egyénnek sok közös dolga legyen és hogy mindnyájan jól elfeledjenek sok mindent.”² Bizonyos kegyetlenséggel állít fel összehasonlító pontokat Gellner, amikor azt állítja, hogy a „nacionalizmus nem a nemzetek öntudatra ébredése; hanem nemzeteket alakít ki ott, ahol azok nem léteznek.” Ezzel a megfogalmazással az a baj, hogy Gellner a „fel-találást” a „kitalálásba” és a „hamisságba” olvasztja bele, az „elképzelés” és „alkotás” helyett, mivel hajlik a nacionalizmust egy hamis szereposztásban előadott komédiának tekinteni. Így arra utal, hogy csak azok az „igazi” közösségek, amelyek előnyösen rendelkeznek a nemzetek mellé. Valójában az összes olyan közösség, amely az ősi „szemtől-szembe” kapcsolatot fenntartó falvaknál nagyobb (de talán még ezek is) — elképzelt. A közösségeket nem a hamisságuk vagy igazságuk alapján lehet megkülönböztetni, hanem az elképzelt stílusa alapján. A jávai falusiak mindig tudták, hogy olyan emberekhez tartoznak, akiket sohasem láttak, de ezeket a kapcsolatokat sajátos módon úgy alakították ki, mint a rokonságnak a végtelenségig tágítható hálóját. Egészen mostanáig a jávai nyelvnek nem volt olyan szava, amely a „társadalmat” fejezte volna ki.

A nemzet azért „korlátozott”, mert még a legnagyobbaknak — melyek milliónyi embert fognak össze — is véges a határa, s ezen túl található a többi nemzet. Egyik nemzet sem képzei az emberiséggel határosnak magát. A leginkább messiási nacionalisták sem ábrándoznak arról a nappalról, mikor az emberiség minden tagja csatlakozik az ő nemzetükhöz, holott az egyes eposzok alapján sokáig lehetségesnek tűnt, pl. mikor a keresztények egy keresztény lakta bolygóról ábrándoztak.

A nemzet azért „szuverén”, mert a fogalom olyan korban született, amikor a Felvilágosodás és a Forradalom lerombolta az isteni elrendelésű, hierarchikus dinasztikus birodalmak érvényességét. Az emberi történelem érett fokát elérve, amikor bármely univerzális vallás legájtatosabb hívői is szemben találták magukat a vallások létező pluralizmusával, a hitek ontológiai követelményei közti eltérésekkel és térbeli kiterjedésével a nemzetek szabadságáról álmodoznak. Záloga és jelképe ennek a szabadságnak a szuverén állapot.

¹ Seton—Watson: „Csak azt tudom mondani, hogy a nemzet akkor létezik, amikor adott számú ember egy közösségben elhatározza, hogy nemzetet fog formálni, vagy úgy viselkedik, mintha formáltak volna egyet.” „Elhatározás” fordítható „elképzei magának” is.

² Ugyancsak Renantól: „Minden francia állampolgár el kellett hogy felejtse Szent Bertalan éjszakáját, a 13. századi vérengzéseket Délen. Nincs tíz család Franciaországban, akik bizonyítani tudnák frank eredetüket.”

Végül, azért „közösség”, mert független az aktuális egyenlőtlenségtől és kizsákmányolástól, ami bármely nemzetben előfordulhat. A nemzetet mindig úgy képzeljük el, mint egy mély, horizontális (baj)-társiasságot. Alapvetően ez a szövetség tette lehetővé az elmúlt két évszázadban sok millió ember számára, hogy gyilkolás helyett hajlandóak legyenek meghalni ilyen korlátolt elképzelésekért.

Könnyedén figyelmen kívül hagyhatunk néhány nyilvánvaló, Európán kívüli tényt. A nagy Johann Gottfried von Herder (1774—1803) a 18. század vége felé azt állította, hogy „Mivel minden nép nép, megvan *saját* nemzeti műveltsége, csakúgy, mint a saját nyelve.” Ennek a csodálatosan európai „nemzet” koncepciónak, amely a nyelveket saját tulajdonnak tekintette, óriási hatása volt a 19. századi Európára, illetőleg szűkebb értelemben a nacionalizmus természetéről folytatott elméleti fejtegetésekre. Mi volt ennek az álomnak az eredete? Legvalószínűbb az, hogy az európai világ mélyreható idő- és térbeli zsugorodásán alapult, ami már a 14. században elkezdődött, és amit kezdetben a humanisták kutatásai, majd — elég ellentmondásosan — Európa földi terjeszkedése okozott. (Ahogy Auerbach olyan jól kifejezi: „A humanizmus első hajnalával együtt kialakult egy felfogás, miszerint a klasszikus történelem és a legendák eseményei, a Biblia legendái nem egyszerűen az időbeli eltérés, hanem a *teljesen eltérő életkörülmények* miatt különülnek el a jelentől. A humanizmus az élet és a kifejezés antik formái felújításának programjával egy olyan történelmi perspektívát alakított ki, amellyel egyetlen korábban ismert eposz sem rendelkezett: a humanisták az antikvitást — e háttér ellenére — a középkor sötét eposzait, történelmi mélységekben látják. [...] Ez tette lehetővé, hogy] helyreállítsák az önálló életformát, mely oly természetes volt az antik kultúrában, és a 12—13. század történelmi természetességét.”)

Az ún. „összehasonlító történelem” kialakulása az addig soha nem hallott „modernség” kifejezés megjelenéséhez vezetett, s a fogalmat az „antikvitás” mellé helyezve, egyértelműen az előbbi tett szert előnyre.

A 16. század folyamán olyan nagyszerű kultúrák „felfedezése”, amelyekről addig csak suttogtak — mint Kínáé, Japáné, Délkelet-Ázsiáé, az indiai szubkontinensé — vagy a teljesen ismeretlen területeké — az azték Mexikóé és az inka Perué — visszafordíthatatlan emberi pluralizmust eredményezett. E civilizációk többsége Európa ismert történelmétől, a kereszténységtől, az antikvitástól teljesen eltérő módon fejlődött: genealógiájuk valójában kívülrekedt és megemészthetetlen volt a keresztény „Éden” számára. A felfedezések hatását a kor elképzelt államvezetésének különleges földrajzán lehet lemérni. Morus *Utópiája*, amely 1516-ban jelent meg, egy tengerész beszámolóját tartalmazza, aki összetalálkozott az íróval Antwerpenben, azzal az íróval, aki részt vett Amerigo Vespucci expedíciójában (1497—1498). Francis Bacon *Új Atlantisza* (1626) talán a legújászerűbb volt e művek között, mert a Csendes-óceánon játszódtott. Swift csodálatos *Houyhnhnm szigete* (1726) egy hamis térképpel együtt jelent meg, mely a szigetet az Atlanti-óceán déli részére helyezte. (Talán világosabb ez az elhelyezés, ha meggondoljuk, milyen elképzelhe-

tetlen volna Platon államát bármilyen térképen ábrázolni.) Az összes utópiát — amelyek a valós felfedezések alapján születtek — korabeli társadalomként, nem pedig elveszett édenként ábrázolták. Egyesek esetleg szembeszállhatnak ezzel a véleménnyel, azt állítva, hogy az utópiák a korabeli társadalmak kritikájaként születtek, mert a felfedezések véget vetettek annak a szükségnek, hogy a letűnt aktivitásban keressenek modellt.³ Az utópisták nyomában a felvilágosodás olyan nagy szellemei tűntek fel, mint Vico, Montesquieu, Voltaire és Rousseau, akik egyre inkább gátját vetették az Európa szociális és politikai intézményei ellen irányuló felforgató írásoknak egy igazi „nem-Európával”. Ennek eredményeképpen lehetségessé vált, hogy Európa csak egyike legyen a sok civilizációnak és ne szükségképpen a kiválasztott vagy a legjobb.⁴

A maga idejében a felfedezés és a hódítás az európai nyelvekről való gondolkodásban is forradalmat okozott. A portugál, a holland és a spanyol hajósok, misszionáriusok és katonák praktikus okok miatt — navigálás, térítés, kereskedelem, háború — kezdettől fogva gyűjtötték azokat a nem európai szó-listákat, amelyekből egyszerű lexikonok lettek. De a nyelvek tudományos összehasonlító tanulmányozása csak a késő 18. században lendült fel. Bengália angliai meghódítása eredményeként William Jones elsőként vizsgálta meg a szanszkritot (1786). Ez ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy az indiai civilizáció sokkal ősbibb, mint a görög vagy a júdeai. Napóleon egyiptomi expedíciója után fejtette meg Jean Champollion a hieroglifákat (1835), mely megsokszorozta az Európán kívüli antikvitást. A sémi nyelvben való előrehaladás aláásta azt az elképzelést, hogy a héber az egyedüli ősi vagy isteni eredetű nyelv. A genealógiákat újra úgy fogták fel, amelyek csak a homogén, üres idő által értelmezhetők. „A nyelv már nem egy külső hatalom és az emberi beszélő közti kapcsolat, hanem egy belső mező, melyet nyelvhasználók alakítottak ki és tökéletesítették maguk között.” Ezekből a felfedezésekből nőtt ki az összehasonlító nyelvtannal foglalkozó tanulmányok révén a filológia, a nyelvek családokra való tagolása, és a már majdnem feledésbe merült tudományos elvek alapján történő proto-nyelv rekonstrukció. Hobsbawm helyesen látja: ez volt az első tudomány, mely alapjának az evolúciót ismerte el.

Ettől kezdve a régi szent nyelveket: a latint, a görögöt, a hébert arra ítélték, hogy egyenlő ontológiai elbírálásban részesüljenek a többi közönséges nemzeti nyelvvel. Ha minden nyelvnek azonos evilági státusza van, akkor elméletben mindegyik egyformán érdemes arra, hogy tanulmányozzák és csodálják. De kiknek kellene ezt megtenniük? Logikus, hogy saját használóiknak; s mivel egyik nyelv sem

³ Hasonlóan nagy a kontraszt az angol dráma két mongolja között. Marlowe „Tamburlaine the Great” (1587—1588) egy csodálatos, 1407-ben kihalt dinasztiaát ír le, Dryden Anrangzebje, a korabeli uralkodót (1658—1707).

⁴ Így mivel az európai imperializmus tönkrezúzta közönyösségét szerte a világon, a többi civilizáció nyomasztó módon szembe találta magát a pluralizmussal, mely megsemmisítette szent genealógiájukat. A közép-királyság Közel-Keletre szorulása ezt a folyamatot jelzi.

tartozott Istenhez: minden nyelv anyanyelvű lakosságának — és olvasóinak.

Ahogy Seton—Watson azt a legcélrátörőbbben bemutatja, Európában és közvetlen perifériáján a 19. század volt az aranykora a lexikonszerkesztők, nyelvtannal foglalkozók, filológusok és irodalmárok nemzeti nyelvért folytatott mozgalmainak.⁵ A szakértő intellektüelek ilyen energikus aktivitásának volt köszönhető a 19. századi európai nacionalizmus, amely tökéletesen ellentétes volt az 1770 és 1830 közötti amerikai helyzettel. Az egynyelvű szótárak tartalmazták minden nyelv tömör kivonatát, amely így hordozhatóvá vált (bár néha nem éppen így volt) a boltokból az iskolába, az irodából a lakásba. A kétnyelvű szótárak láthatóvá tették a nyelvek közti — politikai realitásoktól független — egyenlőséget: a német—cseh/cseh—német szótár az összepárosított nyelvek azonos státuszát jelentette. Azokat az agyondolgozott látnokokat, akik éveket szenteltek e szótárak összeállításának, elnyelték Európa, mindenekelőtt az egyetemek könyvtárai. A szótárkészítők segítői kétségtelenül egyetemi vagy annál fiatalabb hallgatók voltak. Hobsbawm szerint: „az iskolák és egyetemek fejlődése a nacionalizmust bizonyítja, ahogy az iskolák és az egyetemek a nacionalizmus legtudatosabb harcosaivá váltak.” Ez a megállapítás kétségtelenül érvényes a 19. századra, ha más helyre és időre nem is.⁶

A 18. század közepére a német, a francia és az angol tudósok bámulatos munkájának eredményeképpen nemcsak szinte a görög klasszikus műveknek egésze vált hozzáférhetővé a szükséges filológiai és lexikonszerű függelékekkel, hanem e könyvek tucatjai újraalkották a határozottan pogány, ősi hellén civilizációt. A század utolsó negyedében ez a „múlt” növekvő mértékben vált elérhetővé néhány fiatal, görögül beszélő keresztény intellektüel számára, akik közül a legtöbb az Ottomán Birodalom korlátain kívül tanult vagy utazgatott.⁷ A nyugat-európai civilizáció központjaiban tapasztalható „görögbarátságtól” megittasulva arra vállalkoztak, hogy a modern görögöket megmentik a barbárságtól, például olyan lényekké alakít-

⁵ „Mivel a nyelvtörténet a mi időnkben általában szigorúan elkülönül a hagyományos politika-, gazdaság- és társadalomtörténettől, kíváncsnak tűnt, hogy ezeket összefoglaljam, még ha a kevesebb szakértelem árán is.” Valójában Seton—Watson gondolatainak egyik legértékesebb aspektusa, hogy figyelmet szentel a nyelvtörténetnek — bár sokan nem értenek egyet a móddal, ahogy használja a fogalmat.

⁶ Az akadémiai szervezetek jelentéktelenek voltak az amerikaihoz képest. Hobsbawm maga jegyzi meg, hogy bár Párizsban 6000 diák volt ez időben, a francia forradalomban gyakorlatilag nem volt szerepük. Arra is emlékeztet, hogy bár az oktatás gyorsan terjedt a 19. század első felében, a kamaszkorú gyerekek száma — a modern viszonyokhoz képest még mindig minimális volt. Franciaországban 1842-ben csak 19 000 „lycée” tanuló, a 68 millió lakosú orosz birodalomban 1850-ben 20 000 középiskolás volt. 1848-ban összesen 48 000 egyetemista van egész Európában. Mégis az „ez évi” forradalomban ez a kicsi, de fontos csoport döntő szerepet játszott.

⁷ Az első görög újságok 1784-ben jelentek meg Bécsben. A Philike Hetairia — egy titkos társaság, amely igencsak felelős volt az 1821-es törökellenes felkelésért — 1814-ben alakult meg Odessza „új orosz tartomány kikötőjében”.

ják őket, hogy érdemesek legyenek Periklész és Szokratész nevének említésére. E tudatbeli változás emblematikus jelei azok a szavak, amelyeket ezeknek a fiatal embereknek az egyike (Adamantios Koraes, aki később lelkes lexikoníró lett) 1803-ban Párizsba intézett a francia közönséghez: „Ez az első alkalom, hogy a nemzet felülvizsgálja tudatlanságának csúnya jegyeit, és beleremeg az összehasonlításba, hogy milyen távol van elődei nagyságától. Ez a fájdalmas felfedezés mégsem taszítja a görögöket kétségbeesésbe: mi a görögök leszármazottjai vagyunk — mondják maguknak — tehát vagy meg kell próbálnunk újra méltóvá válni a névre, vagy nem szabad viselnünk ezt.”

Ugyancsak a 18. században román nyelvtanok, szótárak és Románia történetéről szóló könyvek jelentek meg, s ezek először a Habsburg-, majd a török birodalomban voltak sikeresek, mivel latin betűs abc-vel helyettesítették a cirill betűs abc-t (ami Romániát erősen elkülönítette szláv-ortodox szomszédaitól).

1789 és 1794 között az Orosz Akadémia, amely az Académie Française alapján szerveződött, 6 kötetes orosz szótárt adott ki, amit 1802-ben a hivatalos nyelvtan megjelenése követett. Mindkettő a nemzeti nyelv győzelmét jelezte a szláv egyház fölött. Bár a 18. században Csehországban csak a parasztság beszélt a cseh nyelvet (a nemesség és az emelkedő középosztály németül beszélt), a katolikus pap, Josef Dobrovsky (1753—1829) 1792-ben kiadta a *Cseh nyelv és régi irodalom története*-t (németül), amely a cseh nyelv és irodalom első rendszerezett története volt. 1835—1839-ben jelent meg Josef Jungmann úttörő jelentőségű 5 kötetes cseh—német szótára.

A magyar nacionalizmus megszületéséről Ignotus írja, hogy 1772 olyan dátum, amit érdemes megjegyezni: egy sokoldalú magyar írónak, Bessenyei Györgynek, aki akkor Bécsben élt és Mária Terézia testőreként szolgált, néhány olvashatatlan műve jelent meg. Bessenyei nagy művei azt akarták bizonyítani, hogy a magyar nyelv is alkalmas a legmagasabb irodalmi műfajokra.⁸ A további ösztönzést Kazinczy Ferencnek, „a magyar irodalom atyjá”-nak kiterjedt munkássága jelentette (1759—1831), majd a későbbi budapesti egyetemnek a kis provinciális vidéki városkából, Nagyszombatból Budapestre költözése. A nacionalizmus első politikai megnyilvánulása a latinul beszélő magyar nemesség ellenséges reakciója volt 1780-ban II. József döntése ellen, aki a latin helyett a németet akarta az ország hivatalos nyelvévé tenni.⁹

1800—1850 között helyi tudósok úttörő munkája eredményeként három külön irodalmi nyelv alakult ki a Balkán északi részén: a

⁸ Ignotus: „Bizonyította, de a vitakészsége volt meggyőzőbb, s nem példaként felhozott művének esztétikai értékei.” Talán érdemes megjegyezni, hogy ez a bekezdés a következő alcím alatt jelent meg: „A magyar nemzet feltalálása”, amely ezzel a sokatmondó mondattal indul: „A nemzet akkor születik, amikor néhány ember elhatározza, hogy meg kell születnie.”

⁹ A reakció elég kevés volt ahhoz, hogy meggyőzze örökösét, I. Leopoldot (1790—1792) a latin újra törvénybeiktatásáról. Mérvadó, hogy ebben a kérdésben Kazinczy II. József mellett állt.

szlovén, a szerb-horvát és a bolgár. Bár 1830-ban még sokan úgy tartották, hogy a bolgár ugyanaz a nemzet, mint a szerb és a horvát, mivel valóban részt vettek az illír mozgalomban; 1878-ra azonban már kialakult az önálló bolgár nemzet. A 18. században még úgy tekintették az ukránt, lenézően, mint a bugris parasztok nyelvét. De 1778-ban Ivan Kotlarevsky megírta *Aeneid* című művét, egy igen népszerű szatirikus verset az ukrán életről. 1804-ben megalakult a harkovi egyetem, mely gyorsan a fellendülő ukrán irodalom központjává vált. 1819-ben jelent meg az első ukrán nyelvtan — csak 17 évvel a hivatalos orosz után. Az 1830-as években ezt követték Taras Sevcsenko művei, akiről Seton—Watson azt állítja, hogy „az elfogadott ukrán irodalmi nyelv többet köszönhet neki, mint bárki másnak”. E nyelv használata döntő lépés volt az ukrán nemzeti tudat kialakulásában.¹⁰ Kevéssel ezután, 1846-ban egy történész kezdeményezésére megalakult az első ukrán nacionalista szervezet Kijevben.

A 18. században a mai Finnországban a hivatalos nyelv a svéd volt. 1809-ben a cári Oroszországgal való területi egyesülés után a hivatalos nyelv az orosz lett. A finn nyelv és a finn múlt iránt „ébredező” érdeklődés először latinul és svédül írott szövegekben fejeződött ki, de 1820 után egyre inkább a nemzeti nyelven nyilvánult meg. A polgárosodó finn nacionalisták vezetői olyan emberek voltak, akiknek egzisztenciája nagyban a nyelvtől függött: írók, tanárok, papok, jogászok. A folklór tanulmányozása, a népszerű epikus költészet újrafelfedezése és összeállítása együtt haladt a nyelvtanok és a szótárak publikálásával, s mindez az újságok megjelenéséhez vezetett. E fejlemények a finn irodalmi nyelv stabilizálódását szolgálták annak érdekében, hogy radikálisabb politikai követelések fogalmazódhassanak meg. Norvégiában, amelynek — bár eltérő kiejtéssel, de — sokáig Dániával közös írott nyelve volt, a nacionalizmus Ivar Aasen új norvég nyelvtanának (1898) és szótárának (1850) hatására alakult ki. Ezek a szövegek arra az igényre reagáltak, azt a követelést szorgalmazták, amely egy sajátos írott norvég nyelvet kívánt.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a korszakban egy másik nyomtatott forma is átesett a nemzetiesedésen: a partitúra. Dobrovsky után jött Smetana, Dvorák, Janáček, Assen után Grieg; Kazinczy után Bartók Béla, egészen századunkig.

Ugyanekkor az magától értetődő, hogy a lexikonszerkesztők, a filológusok, a nyelvészek, a folkloristák, a publicisták és a zeneszerzők nem a légüres térben végezték forradalmi tevékenységüket. Végül is ők a kiadói piac számára dolgoztak, és ez összekötötte őket a fogyasztó közönséggel. Kik voltak a fogyasztók? Legáltalánosabban az olvasó osztályok családjai — nemcsak a dolgozó apa, hanem az inassal kiszolgált feleség és az iskoláskorú gyerek is. Ha megjegyezzük, hogy 1840-ben még Angliában és Franciaországban — Európa

¹⁰ Szükségtelen mondani is, hogy a cárizmus kevés időt adott ezeknek az embereknek a kivégzésükig. Sevcsenko összeroppant Szibériában. A Habsburgok mégis bátorították az ukrán nacionalistákat Galíciában — ellentétben a lengyelekkel.

leghaladottabb országaiban — is csak a lakosság fele tudott olvasni (Oroszországban 98⁰/₀ nem tudott), az „olvasó osztály” jelentett valami erőt.

A polgárság előtt uralmon levő osztályok összetartozását nem a nyelv, de legalábbis nem a nyomtatott nyelv hozta létre. Ha Sziám uralkodójának maláj ágyasa volt, vagy ha Anglia királya egy spanyol hercegnőt vett el — beszéltek-e ők valaha is komolyan? Az összetartozás a rokonság, a pártfogás és a lojalitás eredménye volt. „Francia” nemesek segítették az „angol” királyokat a „francia” monarchiák ellen, de nem az azonos nyelv, vagy kultúra nevében, hanem — felejtjük most el Machiavelli számításait — a rokonság és a barátság alapján. A hagyományos arisztokrácia viszonylag szűk kiterjedése, ezek biztos politikai bázisa, és a politikai kapcsolatok személyessé válása — ami magába foglalta a szerelmi kapcsolatokat és az öröklődést is — azt jelzi, hogy ezeknek az osztályoknak az összetartozása éppannyira válságos, mint amennyire elképzelt volt. Egy olvasni nem tudó nemes még mindig tudott nemeshez méltóan viselkedni. És a polgárság? Ez egy olyan osztály volt, amely — képletesen szólva — sokféle másolatban jött létre. Egy lille-i gyártulajdonos csak szóbeszéd alapján volt kapcsolatban a lyoni gyártulajdonossal. Nem volt különösebb okuk arra, hogy tudjanak egymás létezéséről, nem vették el egymás lányát, és nem örökölték egymás birtokát. De a nyomtatott nyelv segítségével ezer és ezer hozzájuk hasonló emberről tudhattak. Az olvasni nem tudó polgárság számára ez kevésbé elképzelhető. Világtörténelmi terminusokban kifejezve a polgárság volt az első osztály, amely egy lényegét tekintve képzeleti sík segítségével hozta létre az összetartozást. De a 19. századi Európában, ahol a latin nyelvet legalább két évszázaddal korábban legyőzte a nemzeti elveket valló kiadói kapitalizmus, az összetartozás kiterjedését a nemzeti nyelven való olvasás szabta meg. Másképp mondván: aludni bárkivel lehet, de csak néhány ember szavait lehet olvasni.

A nemesség, a földbirtokos dzsentri, a szellemi foglalkozást űzők, a funkcionáriusok és a piac emberei voltak a filológiai forradalom potenciális fogyasztói. De a klienseknek ez a köre sehol sem vált valóssá, s így az aktuális fogyasztók összetétele területről területre változott. Hogy értsük miért, fel kell idéznünk azt a tényt, hogy Amerikában majdnem tökéletes izomorfizmus volt a birodalmak kiterjedése és ezek nemzeti nyelve között. Európában ezek az egybeesések ritkák: az Európán belüli dinasztikus birodalmak gyakorlatilag többnyelvűek voltak. Más szavakkal: a hatalomnak és a nyomtatott nyelvnek külön birodalma volt.

A műveltség, a kereskedelem, az ipar, a kommunikáció és az államgépezet 19. századot jellemző általános fejlődése erős, új impulzust jelentett a nemzeti nyelvek egységesítése számára minden dinasztikus uralmon belül. Az Osztrák—Magyar Monarchiában 1840-ig a latin volt a hivatalos nyelv, de rögtön ezután szinte azonnal eltűnt. Maradhatott hivatalos nyelv, de a 19. században nem lehetett a kereskedelem, a tudomány, az újság és az irodalom nyelve, különösen abban a világban nem, ahol a nyelvek állandó érintkezésben álltak egymással.

Közben a hivatalos nemzeti nyelv még nagyobb hatalomhoz és még fontosabb státuszhoz jutott egy olyan folyamatban, amely — legalábbis kezdetben, egyáltalán nem volt tervbe véve. Az angol nyelv Írország nagy részéről kiszorította a gallt, a francia a bretont, a kasztíliai a katalánt, marginális nyelvvé változtatva ezáltal őket. Az olyan birodalmakban, mint Anglia és Franciaország, ahol külső okok miatt — a század közepére a hivatalos nyelv és a lakosság nyelve egybeesett,¹¹ az előbbi problémának nem voltak drámai politikai hatásai. Sok más országban, amelyek közül talán az Osztrák–Magyar Monarchia jelenti a legszélsőségesebb példát, a következmények vitathatatlanul robbanó erejűek voltak. Ezen az óriási, rozoga, többnyelvű, de egyre műveltebb területen a latin helyettesítése bármilyen nemzeti nyelvvel a 19. század közepén óriási előnyöket ígért azoknak, akik már használták a nyomtatott nyelvet, és fenyegetőnek tűnt azoknak, akik nem. A „bármilyen” szót hangsúlyozom, mert a német 19. századi feltűnésének a Habsburg-udvarban, semmi köze nem volt a német nacionalizmushoz.

Lexikonadatokban megadva nem meglepő, hogy a különböző politikai helyzetnek megfelelően eltérő fogyasztókört találunk. Magyarországon például, ahol gyakorlatilag nem létezett magyar polgárság, de nyolc emberből egy tudta arisztokrata státuszát igazolni, a kisnemesek és az elszegényedett birtokos dzsentrik a nyomtatott magyar nyelvet védték a némettel szemben. Szinte ugyanez mondható el a lengyel olvasókról is. Tipikusabb mégis a kisebb dzsentriből, akadémikusokból, a szellemi foglalkozást űzőkből és a kereskedőkből álló koalíció, ahol az első gyakran a tekintélyt, a második és a harmadik a mitológiát, a költészetet, az újságokat és az ideológiai megfogalmazást, míg az utolsó a pénzt és a piacot látta el. A kedves Koraes találó példával mutatja be a görög nacionalizmus korai klientúráját, amelyben az entellektüelek és a vállalkozók domináltak.

„Azokban a városokban, amelyek kevésbé voltak szegények, volt néhány tehetősebb lakójuk, néhány iskolájuk, s ezért néhány emberük, akik tudtak legalább olvasni és értették a régi írókat, a forradalom korábban kezdődött; gyorsabb és megnyugtatóbb eredményt ért el. Az ilyen városokban bővítették az iskolákat, bevezették az idegen nyelveket és az Európában tanított tudományokat. A gazdagok anyagilag segítettek az olaszból, a franciából, a németből és az angoltól fordított könyvek nyomtatását. Európába küldték tanulni vágyó fiataljaikat, gyermekeik nem kizárva a lányokat sem, jobb nevelésben részesültek...”

Hobsbawm figyelmeztet, hogy „a francia forradalmat nem vezette vagy robbantotta ki egy megalakított párt vagy mozgalom — a sző modern ételmében —, sem olyan férfiak, akik szisztematikus programot akartak véghezvinni. Egészen Napóleonig még csak olyan „vezetők” sem voltak, amihez a 20. századi forradalmak hozzászórtak.

De ha már megtörtént a forradalom, ez is a nyomtatás halmozódó

¹¹ Ahogy láttuk, ebben a két birodalomban a nyelv nemzetiesedése korán megindult. Az Egyesült Királyság esetében fontos tényező volt a Gaeltacht katonai leigázása a 18. század elején és az 1840-es éhínség.

emlékei közé került. A nyomasztó és zavart események láncolata, amelynek okozói és áldozatai voltak, „dologgá vált” — saját névvel: A Francia Forradalom. Mint egy óriási formátlan kő, amelyet számtalan vízcsopp kerekített le, a tapasztalatot millió nyomtatott szó rakta össze egy „elméletté” a nyomtatott oldalon, majd a megfelelő időben egy modellé alakult. Hogy miért tört ki, mi volt a célja, miért sikerült, vagy bukott meg, végtelen viták témája lett barátok és ellenségek között. De hogy volt, úgy ahogy volt, azt soha senki nem kérdezte meg.¹²

Hasonlóan az amerikai függetlenségi mozgalmak is mihelyt nyomtatásba kerültek, „elméletekké”, „modellekké” és „klónokká” váltak. A „valóságban” Bolivar félelme a négerek felkelésétől, és San Martin szegényeinek besorolása a peruiak közé kaotikusan egymásba folyt. De a nyomtatott szavak az előbbi szinte azonnal eltörölték, s így, ha valaki visszakereste, teljes zűrzavart talált. Az amerikai zűrzavarból alakultak ki ezek az elképzelt realitások: nemzeti államok, republikánus intézmények, azonos polgárjogok, általános szuverenitás, nemzeti zászlók és himnuszok, stb., valamint a fogalmak ellentéteinek felszámolása, így a dinasztikus birodalmaké, a monarchikus intézményeké, az abszolutizmusé, a szubjektivitásé, az örökölt nemesisége, a jobbágyságé, a gettóké stb. (Semmi sem meglepőbb annál ebben a kontextusban, mint hogy általában elfelejtik a 19. századi „formális” USA nagy rabszolgaságát és a „formális” déli államok közös nyelvét.) Továbbá a klónok érvényességét és általánosíthatóságát kétségtelenül a független államok többsége igazolja.

A 19. század második évtizedére kialakult¹³ már a független állam „modellje”. Minthogy azonban ez akkor egy ismert modell volt, kialakultak bizonyos „szabványok”, amelyekről túlzottan eltérni megengedhetetlen volt. Még az elmaradt és reakciós magyar vagy lengyel dzsentriknak is nehéz volt, hogy ne csináljanak látványosságot elnyomott honfitársaik „meghívásából” (hacsak nem az éléskamrába). Voltaképpen a San Martin-féle perusitási kárhozat működik: ha a „magyarok” megérdemelték a nemzeti államot, akkor ez jelentette a „magyarokat”, mindegyiküket:¹⁴ egy államot jelentett, ahol a függetlenség alapját a magyarul beszélők és olvasók közössége kellett hogy jelentse; majd a jobbágyság eltörlését, az általános oktatás bevezetését, a szavazati jog kiterjesztését és így tovább.

¹² Hasonlítsd össze: Az ipari forradalom név annak viszonylag lassú hatását mutatja Európában. A dolog (sic) Angliában már a megnevezés előtt létezett. A francia és az angol szocialisták — egy elég rendhagyó csoport — az 1820-as években találta ki a fogalmat a francia politikai forradalom analógiájára.

¹³ Pontosabb lenne azt mondani, hogy a modell francia és amerikai elemek összetétele volt. De Franciaország „vizsgálható realitása” 1879 utánig a visszaállított monarchiákat és Napóleon unokaöccsének pótinasztiáját jelentette.

¹⁴ Ez sem volt egy világos dolog. A Magyar Királyság fele nem volt magyar. Csak a jobbágyok harmada beszélt magyarul. A 19. század elején a magyar arisztokrácia franciául és németül beszélt. A közép- és alsónemesség „latinnal és szlovákkal kevert magyart” beszélt. Előfordultak a szerb, román kifejezések csakúgy, mint a német”.